

Forfatter: Andersen, H. C.

Titel: H.C. Andersens Eventyr bd. VI kritisk udg. efter de originale eventyrhæfter med varianter ved Erik Dal

Citation: Andersen, H. C.: "H.C. Andersens Eventyr bd. VI kritisk udg. efter de originale eventyrhæfter med varianter ved Erik Dal", i Andersen, H. C.: *H.C. Andersens Eventyr bd. VI kritisk udg. efter de originale eventyrhæfter med varianter ved Erik Dal*, C. A. Reitzel, 1990, s. 56. Onlineudgave fra Arkiv for Dansk Litteratur: <https://tekster.kb.dk/text/adl-texts-hcaeventyr06val-shoot-idm139779803541664.pdf> (tilgået 19. april 2024)

Anvendt udgave: H.C. Andersens Eventyr bd. VI kritisk udg. efter de originale eventyrhæfter med varianter ved Erik Dal

II: Bogtrykkerarkivalier og bogtrykkerpraxis

H. C. Andersens eventyrudgaver er alle udkommet på C. A. Reitzels Forlag og trykt hos dettes mest benyttede bogtrykker, Bianco Luno, EHF 1/3-70/74 dog i Thieles Bogtrykkeri, uvist hvorfor. Kombinationen af de tre navne kom i stand meget snart efter Lunos etablering 1831-32. Luno døde 1852 og Reitzel året efter; begge firmaer videreførtes af familiemedlemmer, se nærmere de skiftende firmabetegnelser bagpå nærv. udgaves deltid. Firmaerne eksisterer som bekendt endnu, omend C. A. Reitzel har haft en længere pause i forlags-, men ikke i boghandlervirksomheden. At Andersen havde et venskabeligt forhold til guldalderdigternes hovedforlægger og til hans sønner Theodor og Carl Reitzel, der drev firmaet til 1893, er kendt; man kunne ønske en behandling af dette forhold med mange breve i Kgl. Bibl. som udgangspunkt. Derimod er Andersens relation til bogtrykkeriet lidet kendt, kun enkelte steder i dagbøgerne omtaler han korrekturaflevering hos Luno (eller Thiele).

Imidlertid finder man under navnet Emil Wiinblad (VII 353, 355(?), 377) hentydninger til, at den senere succesrige redaktør af Social-Demokraten som fattig typograflærling hos Luno forsøgte sig med at sende eventyr i Andersens stil til mesteren selv og fik dem tilbage med et brev. Wiinblads søn og biograf skriver, at Andersen ikke turde anbefale disse forsøg til noget forlag, men at hvis den unge mand vedblivende følte trang til at skrive, skulle han fortsætte (Robert Wiinblad: *Redaktør E. Wiinblad*, 1929, s. 29 f). Og lærekammeraten, senere journalist Norman Bryn, fortæller i en artikel om Wiinblads ungdom følgende (*Social-Demokraten* 27.12.1935, de to henvisninger er med tak modtaget fra den tidligere typograf Robert Pedersen M.F.):

»Blandt de Mænd, der paa den Tid kom i Bianco Lunos Bogtrykkeri, var Digteren H. C. Andersen, der fik nogle af sine Værker trykt her. Jeg har som ung Typograf sat et Par Stykker af Eventyrene og fik herved Lejlighed til at tale med Digteren om Korrekturen og lignende. H. C. Andersen var en venlig, beskeden Mand med et elskeligt Smil og et vindende Væsen. Han tog saa let og overbærende paa Sagerne og virkede saa charmerende, at han ikke kunde undgaa at gøre Indtryk paa mit unge Sind.

57

Naar H. C. Andersen ved sine Besøg gik gennem Sætteriet, hilste han altid venligt paa Personalet, Faktoren, Typograferne og deres Lærlinge, idet han passerede langs Sættekasserne, og han nikkede ogsaa til Emil og hans Læresvend, en ung jødisk Typograf.«

Alle eventyrudgaverne er jævnt pæne bøger, kun 15EF-67 har lidt højere ambitioner. De er håndsats og trykt med maskine på maskinpapir, fortrinsvis med hurtigpresse; Luno øgede sit fortrinlige udstyr med sådanne fra 1840, og Andersens oplagstal var ofte høje. Formatet er sedez, dvs. at der trykkes 16 sider ad gangen, nemlig et 16-sidet arks fulde text i halvdelen af oplagets størrelse, hvorefter papirbunken bliver »slået om«, og der trykkes på den anden side. Før hæftningen deles dobbeltarket til de da som nu gængse 16-sidede ark (som egentlig hører til oktavformatet).

Der vælges gængse snit af frakturskrifter, som først i Andersens sidste år brugtes til mindre end halvdelen af dansksprogede bøger. Fremhævelse sker ved spatiering, til latinske og franske ord bruges antikva; begge afvigelse fra grundskriften er i nærv. udgave gengivet ved kursivering, mens isoleret brug af store eller fede typer er efterlignet. Illustrationer er trykt med xylografiske stokke eller med elektrogalvaniske kopier af sådanne, senere med højtryksætsninger af flere arter, sidst med stregklicheer; herom udførligt Erik Dal: *Danske H. C. Andersen-illustrationer 1875-1975*, 1975.

De få dokumenter, der er bevaret til belysning af bogtrykkeriets arbejdsgang, fortjener at udnyttes til belysning af tidens bogverden på førende steder, selvom det ikke er meningen at styre ud i erhvervshistorien med fuld udnyttelse af dette fags kilder.

Bianco Lunos *Erindringsbog* er bevaret på firmaets kontor for årene 1844, 1846, 1847, 1848, 1850, og udgiveren takker for tilladelse til at bruge den. Det er en lille årbog i grønt helsaffian med guldtryk i nyrococo. Den anfører hver dags bestillere og ordrer og henviser til et ugenummer; senere i bindet findes en seddel med hver uges afleverede ordrer og deres regningsbeløb, desuden et kasseuddrag. De bevarede bind rummer 16 Andersen-bøger, deraf 6 eventyrudgaver, om hvilke der gives følgende oplysninger. Møntsystemet er som bekendt 1 rigsbankdaler, fra 1854 kaldet rigsdaler, à 6 mark à 16 skilling, 1875 konverteret til 2 kroner.

Udgivelsesdatoerne, som kan efterses i BFN, falder naturligvis meget tæt efter afleveringsdatoerne - men disse falder unægtelig så tæt efter bestillingsdatoerne, at man må forbavses og imponeres over den gamle tekniks formåen, jfr. nedenfor. Bortset fra EP-50 i hæfter er digtene fra 1846 den største bog i det foreliggende materiale: 328 sider med indtil 26 linier, sat, korrigeret, trykt og hæftet fra 14.11. til udgivelsesdatoen 26.12., netop 6 uger! Mere kendt er behandlingen af 58 de to mesterværker, som udgør

NE2-45, der udkom på dendedagen efter bestillingen, men det drejer sig »kun« om 68 sider. Dagbogen for 11.12.1874 (X 371) fortæller vidtløftigt om spektakler med korrektoren på EHF5-74 - men den udkom dog den 20. samme måned.

Oplagstallene for Andersens skrifter er ikke emnet for denne afhandling, men der er dog grund til at meddele flg. liste over sidetal, oplagstal og bogtrykkerregning for en lang række titler 1853-72; den er fundet i et brevlæg fra Reitzels Forlag (Ny kgl. Saml. 2937,4°, nr. 4). Man bemærker i begge lister uden undren, at eventyrudgaverne ligger højt. At et født standardværk som EP-50 sigter højt og endda må optrykkes få år efter, er sin sag. Men medens et øget oplag af *Billedbog uden Billeder* sættes til 750 salgsexemplarer, lægges NE2-45 på 2000 i erindring om hvor hurtigt man året før måtte optrykke NE1. Til gengæld blev NE2/5 aldrig optrykt i hæfter. Tallene kan sammenlignes med samtidige oplagstal i Sv. Møller Kristensen: *Digteren og Samfundet*, 1942 og senere.

Indad mod værkstedet vender en anden kilde, som er endnu spinklere overleveret end erindringsbogen, nemlig *Bianco Lunos Sætterregninger for 1859*, et af de få bogtrykkerdokumenter i Erhvervsarkivet i Aarhus. Vi befinder os i en periode af akkordarbejde, jf. det følgende, og to år efter at personalet efter ærbødigt anmodning til den dygtige enkefru Charlotte Luno havde opnået en forbedret arbejdsberegning i anledning af en da begyndt dyrtid. Kilden i dens helhed giver ligesom erindringsbogen et levende indblik i tidens bogmilieu, og hvis der forelå længere rækker af disse to slags regnskaber, ville deres vidnesbyrd om Andersens »bogtrykkerhistorie« være et oplagt emne. Her må de sparsomme data stå for, hvad de er værd.

Ved nytår 1859 var man ved at sætte 2. udgave af *Mit Livs Eventyr*, der dog først udkom i november. I sedezformatet er hvert ark lig 2 signaturer à 16 sider, og sætteren afregner disse med 6 rd. 5 mk. Sætteren Kalby får følgelig ved udgangen af januar tre gange dette beløb for sign. 17-18, 19-20, 21-22, dvs. 20.3.0., mens V. Hansen sætter 23-24 og 25 og modtager 10.1.8.; han sætter i februar 26 for 3.1.8. (hvorfor en mark under halvdelen af arktariffen?). Kalby sætter 27-33 for 23.5.8. og i marts 34-35 + 12 sider af 36 for 9.2.6. De sidste 28 sider er ikke fundet i regnskaberne. Efter denne tarif har sætterne for den 600 sider svære bog modtaget godt (37:2) X 6.5.0. = knap 130 rigsdaler. Arktariffen er en omregning af en tarif på 11 sk. pr. 1000 enheder, antagelig fixeret udfra den lette opgave at nysætte en stor bog efter trykt forlæg med identisk satsformat og få rettelser. Ihvertfald opereres for de flg. eventyrhæfter med enten 11 sk. for optryk eller 12 sk. for 1. oplag. Det drejer sig om:

59

NEH3-59 (8 + 80 s.) sættes for 12 sk./1000 eller 6.2.0. pr. sedezark (32 s., 51000 enheder). S. F. Levy sætter sign. 1-2, Møller jun. 3-4 og 5 (»en Form«) samt titelarket (»et Quartblad«). De får følgelig 6.2.0. resp. 9.3.0. foruden 1.3.8. for kvartbladet. I alt for bogen 17.2.8. Det er helt normalt og meget belysende for vor hele problematik, at selv ret små arbejder deles mellem to eller flere sættere.

NEH1-59, dvs. 3. oplag, sættes i september og oktober af W. Røhr, og de 8 + 88 sider på basis 11 sk./1000 eller 5.5.0. arket indbringer ham 17.3.0.

NEH4-59 (8 + 82 s.), basis 12 sk./1000, sættes i november, 1-3 af W. F. König, 3-6 af P. K. Nielsen, der hver får 9.3.0. Desuden beregner de sig hver 4 mark for korrekturrettelse af henholdsvis ark 3 og 4, men intet for resten. Det svarer til de første 2/3 af *En Historie fra Klitterne*, og de har fortjent det, når man ser på deres forlæg **m** (jf. apparatets 4 noter om sættermærker i dette).

De nævnte beløb må ses på basis af en sætters fulde kapacitet. En stor, men ikke ekstraordinær regning (uden Andersen-arbejde) viser en månedspræstation på tre oktavsSignaturer og ni sedezSignaturer samt et accidenstryk, svarende til lige ved 200 sider. Betaling 47.8.0., hvorfra går 4X4 daler i forskudsvis udbetalte kostpenge og 5 daler til drengen Peter - underordnet hjælp, som typograferne kunne knytte til sig på egen bekostning. Mange regninger fremviser tillæg for små skriftgrader, korrektur af vanskelig sats og speciel ombrydning. En halv snes rigsdaler om ugen incl. kostpengene er typisk for denne kilde.

For bogarbejde var der altså ikke tale om fast løn. Ved Danmarks første bogtrykkerstrejke, netop hos Luno, havde man i 1848 krævet 12 timers arbejdsdag med 2 timers middag, 7 daler som minimumsløn for fastlønnede og iøvrigt indførelse af akkord: 12 sk. pr. 1000 bogstaver med tillæg for særlige skrifter og opgaver; bogstaver for nemheds skyld beregnet som omfanget af 1000 n'er, først senere ændret til 1000 løbende bogstaver af skriften, hvilket var mere fordelagtigt. Luno kunne svare de strejkende, at han selv forberedte en akkordberegning, og strejken løb ud i sandt uden fordel for typograferne. Forholdene er bl.a. kendt fra accidenssætteren *Jens Christian Lunds Erindringer*, udg. 1934 af Georg Nørregaard efter det nydelige manuskript i Bianco Lunos Bogtrykkeri. Lund levede 1801-82, var hos Luno 1832-77, og hans ugeløn steg 1832-57 fra 4 til 7.3.0. ifl. hans udregninger af livslønnen, der i Luno-årene gennemsnitlig androg 381.2.8. p.a. For hele livet, konverteret til ny mønt, 38.290 kr., deraf 34.460 kr. hos Luno. Der var tillagt den loyale og fortjente medarbejder visse garantier og gratialer i de ældre år. Hans enestående bog er hovedkilde for R. Berg: *Bianco Lunos Bogtrykkeri gennem hundrede Aar*, 1931.

*

Værkstedspraxis i Andersens senere år skildres meget nøje i den store »*Haandbog i Bogtrykkerkunsten*, især efter fremmede Kilder, navnlig Aug. Marahrens: »Handbuch der Typographie, nach ihrem heutigen Standpunkte«, Kbh. 1872, i titeloplæg 1873 forsynet med ophavsmanden *M Lazarus'* navn i stedet for tyskerens; bogen var imidlertid kommet fra 1870 som bilag til hæfterne af den nye *Skandinavisk Bogtrykker-Tidende*. Lazarus skriver, at n-beregning, gerne 12 sk./1000, er udbredt over hele Norden, men bør erstattes med bogstavberegning. Men allerede 1881 kan Martius Truelsen i *Statistisk Oversigt over Typografien i Danmark i Aaret 1881* skrive, at »den forældede n-Beregning finder endnu Sted paa mindst 5 Provinzbogtrykkerier«, og det fremgår, at hovedstadens sættere ofte er på fast løn, 14-30 kr. om ugen; gennemsnittet 19,76 kr. ligger over »beregningssætternes«, skønt disse altså nu beregner bogstaver, men under trykkernes. Lunos sættere ligger på 18-30 kr., trykkerne på 14-30 for den da dominerende arbejdstid på ti timer daglig.

Et springende punkt i hele arbejdsgangen var ud fra ethvert synspunkt *korrekturlæsningen*. Faglitteraturen viser, at sætternes klager over illiberal kompensation for fremmedsprog (hvortil tysk ikke regnedes), satsblanding, bogstavtal etc. træder helt i baggrunden for klagen over tab ved korrekturrettelser. Det naturlige forhold, at egne fejl må bæres af sætteren, rettelser mod manuskriptet af forfatteren, skildres som en - i Tyskland ganskevist opnået - idealtilstand med megen bitterhed mod stærkt rettende forfattere og mod principaler, der henviser til det knappe budget og lader arbejdet gøre uden rimeligt vederlag. Vigtigere for os er dog arbejdsgangen. Gaskell dokumenterer udtrykkeligt, at manuskriptet helt op imod 1900 ofte kun benyttedes til læsning i trykkeriet, mens forfatteren læste uden manuskript. W. J. Karups skrift *Om Correctur*, 1860, nævner først sent og knapt forfatteren, mens dets afløser, F. R. Friis: *Vejledning i Korrekturlæsning*, 1876, regner med forfatterkorrekturer efter manuskript. Lazarus er ikke klar. Teknisk ses en brydningstid i den detaille, at korrektur i udskudte forme erstattes af korrektur afløst opbundne enkeltsider; det første var at foretrække, siger Lazarus, var det ikke fordi forfatterne er slemme til at rette mod manuskriptet. Karup siger udtrykkeligt, at forfatteren bør forlange korrektur af uombrukken sats, hvis han på forhånd venter at skulle rette meget. Når disse forfattere omtaler 1. korrektur, betyder det den der kun ses af trykkeriets korrektør. Friis når frem til betegnelsen huskorrektør (DO +), men ikke huskorrektur (DO 1891 ff); dette må muligvis holdes in mente, når Andersen taler om anden korrektur - det ville vi nu kalde første. Det er også værd at vide, at korrektøren ifl. Karup stedvis skal sammenholde 1. korr. med ms., men have hjælp af en konferent (oplæser), hvis teksten er fuld aftal, citerer etc.

61

I denne forbindelse er det værd at sammenligne det utvivlsomme trykmanuskript til *Den lille Havfrue* med textudgaven (se forord til I og II) og med facsimileudgaven, Odense 1951; og det er beklageligt, at de eneste eventyrkorrekturer, vi kender, er så lidet givtige (se forord til IV). Derimod eksisterer korrektoren af *Mit Livs Eventyr* 1855 i Holger Laage-Petersens samling i Kgl. Bibl., desværre meget lidt benyttet i H. Topsøe-Jensens udgave 1951 med dens vigtige forord. Manuskriptet i Odense er ikke rart, og lakuner i korrektorens text viser, at det er en førstekorrektur, den pietetsfulde typograf Nestler har samlet (og mindre pietetsfuldt ladet beskære hårdt ved indbinding). Rettelserne er tydeligvis foretaget med mindst to hænder: Andersen har foretaget en del rutinerettelser og et antal ændringer, som ikke kan kaldes glubsk, selvom de let kan blive alvorlige, da korrektoren er leveret i udskudte sider (og på uopskårne ark, så rettelserne er svære at følge efter indbindingen). En anden hånd, Møllers eller Collins vel, har korrigeret bl.a. citater og navne. Og samme eller en tredje hånd har, periodevis med blyant, drysset nogle tusinde kommaer ud over den tykke bogs blade til exercits af den hastige og ugrammatikalske, men udtryksfulde forfatter. Dette er helt på linie med komma-manien i de øvrige bind af *Samlede Skrifter* (se s. 69 og allerede 66f). Det er disse detaljer, der får korrektoren til at virke overmalet, og som må have forbitret sætteren, da de jo kunne have været klaret i manuskriptet; digterrettelserne er ikke nær på højde med fx Herman Bangs, Balzacs eller nogle af prøverne i Hellingas ovennævnte atlas.

En anden ting er, at Andersen netop forlod sig på sine skolerette hjælpere. Dette vides eller anes i en række tilfælde, bl.a. af mange venlige og tillidsfulde bemærkninger om Møller i brevene til forlæggerne, og der skal især henvises til det lange citat af brev til Reitzel om EP-54 (s. 68), hvoraf man tør drage ret vidtgående konsekvenser, ihvertfald for alt andet end førsteudgaver. Ikke blot lader Andersen til at nøjes med et gennemsyn af 2. korr. (se ovenfor), men han anser Ingemanns exemplar af EP-50 for tilstrækkeligt kontrolmiddel - ændringer på det lavere niveau er ikke hans sag, uanset om man skal tænke sig EP-50 givet i sætteriet med eller uden tilretning. Se nu stikordene *korrektur* i *Dagbøger XII* 282 og *L. R. Møller* sst. XI 513.

Uden at høre til de mest glansfulde discipliner indenfor litteraturforskningen synes alle disse forhold at fortjene opmærksomhed, ikke blot hvor talen er om H. C. Andersens eventyr, men i almindelighed. Den uimodsigelige omstændighed, at en bog er en fysisk genstand og tilblevet under visse love gældende for en sådan, trækker konsekvenser med sig, også - som vist bl.a. af Gaskell - for den maskinsatte og nu for den fotosatte bog. Også forfatterholdning og forlagspraxis spiller selvfølgelig til enhver tid en rolle for teksten. Mangt et optryk beror på 62 forlagsarbejde alene; måske har forfatteren meddelt et lille antal ønskelige rettelser, måske simpelthen ønsket et helt uændret optryk. De uønskede småændringer kommer man i vidt omfang til livs ved fotografiske optryk eller ved ny satsfremstilling efter bevarede disketter og bånd, evt.

omkodede til ændret skrift og format, metoder der har afløst den klassiske stereotypi og stående sats. Imidlertid kan textkritik, deskriptiv bibliografi, textologi, eller hvad man vil kalde det, ikke være et anliggende blot for filologisk orienterede forskere af ældre litteratur. Metoderne fortjener at omplantes til dansk og gerne til de nyere og nyeste hovedforfattere.

- Den ældre danske typografiske faglitteratur har udg. behandlet i en række længere artikler i Dansk Provins Bogtrykkerforenings månedsblad *Bogtrykkerbladet*. Martius Truelsens statistiske pjece fra 1881 sammenfattedes i årg. 1981 s. 300-05, og under fællestitlen Dagligt arbejde i bogtrykkeriet omkring 1870 behandlede i 1983 Mendel Lazarus' *Haandbog* s. 104-07 (sats) og 140-43 (tryk), Karups og Friis' korrekturvejledninger 180-83, og »H. C. Andersen i bogtrykkerhænder« 282-86, bygget på ovenstående og på den bevarede forfatterkorrektur af *Mit Livs Eventyr*. I notater på denne bruger Andersen ordet *spaltes* i betydningen spatieres; det er i DO XXI 96 kun belagt i et brev fra Andersen til Collin og der - som ordbogsforklaringen viser - med usikker betydning.